

MEVLÂNA'NIN ŞİİRLERİNİN TAHLİLİNE
MENÂKIBU'L-ÂRİFİN'İN KATKISI

Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
hkirlangic@hotmail.com

Giriş

Menakıbu'l-ârifîn'e genel bir bakış

Menâkıbu'l-Ârifîn, on bölümlük bir eser olup sırasıyla a) Mevlâna'nın babası Bahâuddin-i Veled, b) Burhânuddîn Muhakkık-i Tirmizî, c) Mevlâna Celâluddîn, ç) Şems-i Tebrîzî, d) Selâhuddîn-i Zerkûb, e) Hüsâmüddîn Çelebi, f) Sultan Veled, g) Ulu Ârif Çelebi, ğ) Emir Âbid Çelebi ve h) sonrakiler hakkındaki menkıbevi bilgileri bir araya getirmiştir.

Ulu Ârif Çelebi'nin talebi üzerine Ahmed Eflâkî tarafından h. 718/1318'de başlanıp 754/1353'te (36 yılda) tamamlanan eserin müellif tarafından yapılmış iki ayrı telifi vardır ve eseri neşreden Tahsin Yazıcı'ya göre nispeten muhtasar birinci telif, daha mufassal olan ikinci telifin müsveddesi mesabesindedir. İkinci telifte yazar Ulu Ârif Çelebi'nin ve ondan sonra gelen birkaç kişinin menkıbelerini de eklemiştir. Ayrıca ikinci telifte önceki teliften farklı pasajlar göze çarpmaktadır.

Tahsin Yazıcı, Türk Tarih Kurumunun talebi üzerine *Menâkıbu'l-Ârifîn*'i ikinci telifi esas alarak ve Türkiye nüshalarını karşılaştırarak iki cilt halinde neşretmiş ve bu neşre dayanarak Türkçeye çevirmiştir.

Mevlâna'nın vefatından yaklaşık yarım asır sonra kaleme alınan *Menâkıbu'l-Ârifîn*, Eflâkî tarafından birçok sözlü ve yazılı kaynağa dayanılarak telif edilmiştir. Özellikle Sultânü'l-ülemâ Bahâuddin-i Veled ve Burhânuddîn Muhakkık-i Tirmizî hakkında verilen bilgiler ve aktarılan menkıbeler, tahminen çoğunlukla yazılı kaynaklardan ve kısmen de Sultan Veled gibi şahsiyetlerin anlatımlarına dayanılarak yazılmıştır. Mevlâna hakkındaki bilgiler de genellikle Sultan Veled'in İbtidâ-nâme (Veled-nâme) ve Ma'ârif, Şems-i Tebrîzî'nin *Makâlât*, Sipehsâlâr'ın *Risâle* adlı eserlerine dayanmaktadır. Eserde Şems-i Tebrîzî'nin eserinin "takriben üçte biri olduğu gibi nakledilmiş" (Yazıcı 1976: s. 21), ayrıca Mevlânâ'nın manzum ve mensur eserlerinden de yararlanılmıştır. Müellif, derlediği bilgileri kendi algı ve anlayışı doğrultusunda işlemiş, o günkü Mevlevîlerin selikalarına uygun bir tarzda bezemiştir.

Menâkıbu'l-Ârifîn'deki şiir alıntıları

Menâkıbu'l-Ârifîn'de özellikle Mevlâna'nın *Mesnevi*'si ve *Divân-ı Kebîr*'inden, Mevlâna'nın bu iki eserinden başka Sultan Veled'den ve başka şairlerden de beyitler nakledilmiştir.

Özellikle *Mesnevi*'den ve *Divân-ı Kebîr*'den nakledilen beyitler, *Mesnevi*'nin nesiler boyunca nasıl anlaşıldığına, en azından müritler çevresinde *Mesnevi* beyitlerinin, bir dereceye kadar da *Divân-ı Kebîr* gazellerinin nasıl algılandığına dair yararlı dayanaklar sunmaktadır. Aflâkî'nin bazı gazel, beyit ve rubailerin vürut sebepleri olarak gösterdiği olay ve olguların gerçekliği konusunda kesin ve ikna edici bir yargıya ulaşmak güçse de bu aktarım ve bağlamlardan çıkan sonuçlardan biri, Eflâkî'nin, Mevlâna'nın beyitlerini manevi ve soyut

değil, daya ziyade maddi ve somut olarak algılamaya ve anlamlandırmaya eğilimli oluşudur. Eflâki, Mevlâna'nın zamanlar ve mekânlar üstü bir söylemle dile getirdiği sözlerini zamanın ve mekânın içine çekmekte, o sırlar âlemine ait terennümleri belirli, somut ve çoğu zaman da sıradan olaylarla ilişkilendirmektedir. Bu da Mevlâna'dan sonraki Mevleviler arasında, üstelik onların seçkin zümresi içinde Mevlâna'yı okuma anlamada kimi ciddi sorunların baş göstermeye başladığına işaret etmektedir. Hata bu emareleri Sultan Veled'in eserlerinde de tespit etmek mümkündür.

Tahsin Yazıcı'nın da belirttiği gibi, eserde müellifin kendine ait beyit bulunmamaktadır (Yazıcı 1976: 11). Hatta bazen Mevlâna'nın dost ve müritlerinden naklen anlatılan bazı hikâyelerde bazı rekik beyitlerin Mevlâna tarafından nasıl sûfiyâne bir yorumla anlamlandırıldığı da dile getirilmektedir¹.

Mevlâna'nın şiirlerinden yapılan iktibasları üç sınıfta toplamak mümkündür.

- Bağlama uygun olarak, konuyu pekiştirmek amacıyla aktarılan mısra ve beyitler,
- Anlatılan olay içerisinde rol alan kişilerce dile getirilen mısra ve beyitler,
- Mevlâna'nın, anlatılan olay içerisinde ve ilgili olay vesilesiyle söylediği iddia edilen beyitler ve bazen bütün olarak rubai ve gazeller.

Menâkıbu'l-Ârifin'de birinci grupta değerlendirilebilecek durumlar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

A grubunda değerlendirilebilecek onlarca örneklerden biri şudur:

Menâkıbu'l-Ârifin'de Mevlâna'nın kendi dilinden Anadolu halkıyla ilgili değerlendirmeler yapılırken şu beyit konuya uygun düştüğü için nakledilir (Eflâkî: I/207):

از خراسان کشیدی تا بر یونانیان
تا در آمیزیم بدیشان تا کنم خوش مذهبی

Anlaşıldığı kadarıyla Eflâkî tarafından Mevlâna'ya nispet edilen ve Divân-ı Kebîr basımlarında rastlanılmayan bu beyitten önce, Mevlâna, Anadolu halkının Hz. Ebu Bekr'in duasıyla müstesna bir konumda olduğunu, kendilerinin (Mevlâna'nın) de Allah'ın takdiriyle bu yöreye sevk edildiğini belirtir. Anlaşılan, bu beyit, bağlama uygun düştüğü için Eflâkî tarafından buraya derç edilmiştir. Bu beyitten sonra Mevlâna'nın dilinden aktarıma devam edilir ve Anadolu halkının geçmişte gönül yönünden zayıf olduğu ve kendi himmetleri ile inançlarının kuvvetlendiği dile getirilir (Eflâkî: I/207).

A grubu iktibaslar için bir örnek daha verelim:

Menâkıbu'l-Ârifin'de, Mevlâna'nın ezandan sonra namaza hazırlanış tarzı, dostlarının anlatımlarına dayanılarak aktarılırken onun sürekli şu beyitleri tekrarladığı ifade edilir (Eflâkî: I/197):

هم گواهی دادنست از اعتقاد	این نماز و روزه و حج و جهاد
شد گواه آنک هستم با تو خوش	هدیه ها و ارمغان و پیشکش
صورت روزه و نمازت نیستی ²	گر محبت فکرت و معنیستی

¹ Şemsuddin-i Malatî'nin anlattığı olay bunun bir örneğidir (Bak. Eflâkî: I/109).

² Mesnevi, 3. Defter, beyit: 183-184, 186.

Burada *Mesnevi*'de namaz ve oruçla ilgili bir bahsin ilk beyitleri aktarılmış olup muhtemelen ya yaşanmış bir tecrübeye Mevlâna, gerçekten yukarıda anılan *Mesnevi* beyitlerini o vesileyle tekrarlamıştır ya da müellif tarafından *Mesnevi*'deki konuyu gündeme getirmek ve Mevlâna'nın yaşayışıyla sözleri arasında bağ kurmak amacıyla böyle bir olay kurgulanmıştır. Bu iki ihtimalden hangisinin muhakkak olduğunun ispatı imkânsız görünmektedir.

B grubunda değerlendirilebilecek ve diğerlerine göre az olan iktibaslara da bazı örnekler vermek mümkündür. Biz burada bir örnekle yetinelim:

Mevlâna bir gün hamama gitmeye niyetlenir. Dostları hemen hazırlık yaparlar. Bir grup da önden giderek hamamdaki insanların çıkararak hamamı temizletir ve hazır hale getirirler. Fakat buna rağmen Mevlâna hamam gelince birçok hasta ve meczup insan hamama dolur. Mevlâna'nın dostları telaş edip onları uzaklaştırmaya çabalarken Mevlâna onlara engel olur ve soyunup onlarla birlikte hamama girer. Bunun üzerine herkes onun alicenaplığına hayran kalır. Bu esnada Mevlâna'nın orada hazır bulunan dostlarından Bedruddîn-i Yahya, şevke gelerek şu beyti söyler:

از خدا آمده آیت رحمت بر خلق خود کدام آیت حسن است که در شأن تو نیست

Bu hikâye Sipehsâlâr'ın *Risâle*'sinde de geçtiğinden (Sipehsâlâr 1387: 70) Eflâkî'nin kaynağı da muhtemelen *Risâle* olmalıdır.

C Grubu İktibaslar/Bazı Gazel ve Rubailerin Sebeb-i Vürûdu Olarak Zikredilen Olayların Değerlendirilmesi

Menakıbu'l-Ârifin'de makalenin asıl konusunu oluşturan üçüncü grup iktibaslara sık rastlarız. Bazı rivayetlerde Mevlâna, ilgili olayın tamamlayan bir gazel söylemeye başlar veya bir beyit ya da rubai söyler. Mevlâna'nın hayatıyla ilgili ayrıntıların tespit edilmesinde eserde nakledilen bu tür şiirler değerli veriler sunabilir araştırmacılara. Ancak bu şiirlerin bağlamı olarak, başka bir deyişle sebep-i vürûdu olarak anlatılan olayların dakik olarak tahlili ve irdelemesi yapılmalı, mümkünse başka kaynaklarla karşılaştırılmalıdır.

Mevlâna'nın hayat hikâyesi, düşünce dünyası ve çevresine dair çalışmalarda Menâkıbu'l-Ârifin'e müracaat eden araştırmacıların farklı yönelişler içerisinde oldukları görülmektedir. Bazıları bu anlatılanları pek irdelemeden aktarmakta, konuyu tartışmaktan uzak durmaktadır. Bu kesim içerisinde Alman şarkiyatçı Anne Maria Schimmel'i zikredebiliriz. Bazılarıysa bu anlatılanları çoğunlukla keramet kategorisinde görerek doğruluğunu peşin olarak kabul edip ileri sürdükleri tezlere dayanak olarak almışlardır. Bunlarla benzer bir şekilde ama tam ters istikamette hareket eden araştırmacılara da rastlanmaktadır. Bunlar, Mevlâna'yı olumsuz bir şahsiyet olarak görmeye ve göstermeye meyilli olup Mevlâna'ya ilişkin olumsuz yargı oluşturmaya elverişli her türlü bilgi ve aktarımı doğru kabul etmeyi yeğlemektedirler. Çünkü bu durumda Mevlâna'ya ilişkin olumsuz kanaati yayma ve pekiştirme imkânına

kavuşmaktadırlar. Bunların, *Menâkıbu'l-Ârifin*'deki bu kategoride değerlendirilebilecek aktarımları tarihsel gerçeklik ve nesnel karşılık yönünden değerlendirip tahlil etmeksizin, üstelik aktarımların ve anlatıların siyak ve sibakını da çoğu kez göz ardı ederek sunma yoluna giderler. Meselâ Abbasi halifesinin Moğollar tarafından alaşağı edilmesine Mevlâna'nın yaklaşımını (Eflâkî: I/93-95), *Menâkıbu'l-Ârifin*'deki anlatının bir kısmını alıp bir kısmını görmezden gelerek kendi savlarına delil olarak getirdiklerini görürüz. Çok az araştırmacı ise bu anlatılanların kıymetini teslim etmekle birlikte irdeleme, tahlil ve tartışmaya eğilim göstermiştir. Abdülbaki Gölpınarlı, bazı yaklaşım ve değerlendirmeleriyle kısmen bu kesim içerisinde değerlendirilebilir.

Burada söylenmeden geçilmemelidir ki *Menâkıbu'l-Ârifin*'de Mevlâna'nın hayat hikâyesine, fikirlerine, çevresine ve Mevlevilerin tarihî süreçte Mevlâna'nın düşünce dünyasına yaklaşımlarına ilişkin değerli malzemeler bulunmasına rağmen şimdiye dek tarihçiler ve Mevlâna ve Mevlevilik üzerine araştırma yapanlar bu esere bir tarih kaynağı olarak, bir iki yetersiz örnek dışında, pek yaklaşmamışlardır. Öte yandan *Menâkıbu'l-Ârifin*'in Tahsin Yazıcı tarafından yapılmış edisyon kritiği çok kıymetli olmakla birlikte, yeterli açıklama ve izahlardan yoksun oluşu ve ayrıca fiziksel olarak birçok olumsuzlukları barındırışı nedeniyle yeni bir edisyon ve basıma ihtiyaç vardır. Özellikle şiiirlerin kaynaklarının tam olarak verilmesi, eserde geçen şahıs ve mekân adlarının değerlendirilmesi yeni bir çalışmada göz ardı edilmemesi gereken hususlardandır.

Doğrudan *Menâkıbu'l-Ârifin*'de aktarılan olaylarla ilintili olarak Mevlâna tarafından söylendiği ileri sürülen şiiirlerin tahliline bir giriş olması için bir iki örneği burada özet bir şekilde sunmak isterim.

İsmi hem *Menâkıbu'l-Ârifin*'de, hem de Sipehsâlâr'ın Risâle'sinde Mevlâna'nın sır kâtibi (*kâtib-i esrâr ve me'ânî*) olarak zikredilen Şeyh Fahrüddin-i Sîvâsî hakkında bu iki kaynakta toplamda üç olay rivayet edilir. Rivayetlerden biri iki kaynakta da ortaktır. Fahrüddin-i Sîvâsî hastalanmış, tabipler tedavide çaresiz kalmışlar ve sonunda Mevlâna'nın hazırlattığı sarımsak karışımıyla iyileşmiştir (Sipehsâlâr: 220; Eflâkî: I/329). Bu rivayet, içinde şiiir aktarımı olmadığından konumuz dışında kalmaktadır. Diğer rivayet Fahreddin-i Sîvâsî'nin Pervâne'nin hanında konaklayışıyla ilgilidir (Eflâkî: I/ 301). Bilebildiğimiz kadarıyla sadece *Menâkıbu'l-Ârifin*'de yer alan diğer rivayet ise bir gazelin söyleniş sebebi olarak bizi ilgilendirmektedir. Kısaca bu anlatıya, Şeyh Fahrüddin-i Sîvâsî'nin delirme hadisesi başlığı konulabilir. Hikâyeyi özetleyecek olursak, Mevlâna'nın “kâtib-i esrâr ve me'ânî”si Fahrüddin, Mevlâna'nın çeşitli meclislerde söylediği sözleri kayda geçirmekle görevlidir. Bu görevi yerine getirirken bazen bu sözlere başka şeyler katar, dolayısıyla kimi zaman emanet sadakat göstermez. Bu ihanetinden ötürü de Mevlâna'nın gazabına uğramıştır. Mevlâna onu bir keresinde sıkıştırmış ve muaheze etmiştir. Fahreddin'in delirme sebebi onun bu hainliğidir. Fahreddin delirince Mevlâna şu matla'lı gazeli söylemiştir Eflâkî'ye göre (Eflâkî: I/237 vd.):

ای عاشقان ای عاشقان یک لولوی دیوانه شد طشطش افتاد از بام ما نک سوی مجنون خانه شد

Bu matla, *Dîvân-ı Kebîr*'de şu şekilde kayıtlıdır:

ای لولیان ای لولیان یک لولیی دیوانه شد طشطش افتاد از بام ما نک سوی مجنون خانه شد

Belirttiğimiz gibi bu hikâyeye başka kaynaklarda rastlayamadık. Fahreddin ile ilgili ilk hikâyede ise hainliğe dair hiçbir belirti yoktur. Orada övgü ve iyilikle anılan Fahreddin'in

hastalığı ve Mevlâna'nın himmetiyle iyileştiği anlatılmaktadır. Bu ikinci hikâyede de Fahreddin'in Mevlâna çevresince sevilen biri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Fahreddin vefat ettikten sonra bir dostu onu rüyada görmüştür. Buna göre melekler Fahreddin'in dişlerini demir tokmaklarla ufalamaktadır. Sebebini sorduğunda Fahreddin, Mevlâna'nın sözlerine başka sözler katıştırdığını, bu yüzden bu azaba duçar olduğunu söyler. Bunun üzerine dostları şeyhin türbesine giderek dua ederler ve sonraki rüyada Fahreddin'in rahata erdiği, cennet bahçelerinde gezindiği görülür.

Bu hikâyenin menkıbe yönü belirgindir, ama gerçek yanları da olabilir. Bunu anlamak için Fahreddin'in tanınması gerekir. Ayrıca Mevlâna'nın gazelinin sırf bu olayla ilgili söylenip söylenmediğine, yani Mevlâna'nın mezkûr gazelinin sebab-i vürûdunun bu hikâyeye olup olmadığına dair çalışmalar yapmak gerekir. Bu ikincisi, oldukça zor bir husus olacaktır. Fakat Fahreddin'in hayat hikâyesinin tespiti bu hikâyenin gerçek yönlerinin keşfedilmesine katkı sağlayacaktır. Fahreddin'in sır kâtibi oluşu *Menâkıb*'da iki yerde zikredilir ve ikincisinde bu bilgi Sultan Veled'e dayandırılır (Eflâkî: I/310).

Fahreddin-i Sivâsî, kaynaklarda Fahreddin Divriği diye geçen şahsiyetin ta kendisidir. Onunla ilgili yazılanlara bakılırsa kendisi Kuran'ı güzel okuyan ve yazanlar arasında zikredilir. Kaynaklarda irili ufaklı on eserin müellifi veya mütercimi olduğu belirtilir. Belirtildiğine göre, kendisi Mevlâna'nın yakın çevresinden olmakla birlikte Konya'da değil Mısır'da vefat etmiştir (Doğan: 125-135). Bu kısa bilgiden yola çıkılarak denilebilir ki bu menkıbede gerçeklik payı bulunma ihtimali zayıftır.

Öte yandan *Menâkıb*'da nakledilen şiirlerin bazen Mevlâna'nın Mesnevi'sinde geçen bahislerin bir tür şerhi niteliğinde olduğu da söylenebilir. Bu bakımdan bu hikâyenin de bu tür bir yönünün bulunabileceğini gözden ırak tutmamak gerekir. Mesnevi'de Vahiy Kâtibinin Mürted Oluşu" başlıklı bir kısım vardır (I/328 vd.). Orada, vahiy kâtibi gelen vahyi kaydederken kesbettiği yetiyle bazı ibareleri önceden tahmin eder olmuş, bunun sonucunda da gurura kapılarak yoldan çıkmış ve gazaba uğramıştır.

Bu tür şiir aktarımlarına ikinci bir örnek:

Mevlâna'nın cesareti ve Moğollardan korkmayışı hakkındaki bahiste onun bir mürit tarafından latife yollu söylenen bir söz üzerine şu matla'lı gazeli (Eflâkî'nin ifadesiyle "kasideyi") söylemeye başladığı belirtilir:

من این ایوان نه تو را نمی دانم نمی دانم
من این نقاش جادو را نمی دانم نمی دانم

Bu şiirin sebab-i vürûdu konusunda pek fazla fikir yürütme imkânı olmasa da bu şiirde Mevlâna'nın söyledikleri, onun sözlerinin, dünyevi siyaset-üstü söylem ve duruşunu ve bu arada Moğollara bakışını yansıtmaları bakımından önemlidir.

Ayrıca bu şiirin ve Mevlâna'nın hemen hemen her şiirinin, Eflâkî'nin anladığı ve gördüğü dış katmanının ötesinde pek derin iç katmanlarının bulunduğu söylenebilir. Bu durum, bize Eflâkî ve emsallerinin Mevlâna'yı anlayış derecelerine dair ipuçları vermektedir.

Bu tür aktarım ve hikâyelerle ilgili bir örnek daha verelim:

Eflâkî'nin anlatımına göre Mevlâna çarşıda (*çârsû*) durmuş çevresindekilere hikmetli sözler söylerken akşam olup hava kararmaya yüz tutar. Sokak köpekleri Mevlâna'nın

çevresinde toplanıp onu dinliyormuş gibi haller sergiler ve sesler çıkarırlar. Bu sırada Mevlâna'nın dostları ve müritleri çıkagelirler. Mevlâna şu beyti terennüm eder:

بیایید بیایید که دلدار رسیده ست
بیایید بیایید که گلزار دمیده ست

Mevlâna, bu beytin ardından hikmetli sözler söylemeyi sürdürür (Eflâkî: I/161).

Bu beyit gerçekten bu esnada söylenmiş midir, söylenmişse ilk söyleniş anı mıdır, yoksa daha önce söylenmiş gazelin matlaı olup burada tekrarlanmış mıdır, bu konuda bir fikir yürütmek kolay değildir. Ne ki bu beytin bu hikâyede bağlam uygunluğu tartışılabilir. Mevlâna'nın bu beyitte “dildâr” (دلدار)dan kastı kimdir, bu açık değildir.

Kaynakça

Ahmet Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, c. 1, MEB, İstanbul 1989

Doğan, Yusuf, “Fahreddîn Divriği'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt IX/2, s. 125-135 Sivas (2005)

Eflâkî, Menâkıbu'l-Ârifin, 2 c., Haz. Tahsin Yazıcı, TTK, Ankara 1976

Ferîdun Sipehsâlâr, Risâle, İntişârât-i Suhen, Tahran 2006.

Malmir, Teymur, “Mantık-i Rivâyet-sâzî der Hikâyethâ-yi Menâkıbu'l-Ârifin”, Fasl-nâme-i Tahassusî-yi Mevlevî-pejûhî, sâl-i pencom, şomâre-i devâzdehom, s. 1-25 (1390/2011)